

Baráth Katalin

Részleges hasonulás

*Narratív identitásmodellek a történészek önéletrajzaiban
(1951. december)*

Egy történész önéletrajza egy másik történész konyhájában sokféle módon feltehető. Kérdésfeltevéseink lehetnek önreflexívek („hozzám képest hogyan élt ő?”), tudománytörténetiek („mit írt, olvasott, véleményezett?”), rekrutációs és karrierszempontúak („milyen képzésen esett át, milyen pozíciókat szerzett meg, hogyan szerezte meg őket?”), módszertaniak („hogyan írt történelmet az önéletrajzában?”), társadalomtörténetiek („milyen társadalmi rétegből származott, és élete során milyenekbe tartozott?”), és így tovább.¹ Az mindenesetre egyértelmű – és ez a megállapítás az egész autobiografikus szövegkategoríára igaz –, hogy gazdagon kiaknázható forrástípusról van szó. Különösen, ha ilyesfajta szövegekből ugyanarra az időszakra és történelmi szituációra vonatkozóan több is a rendelkezésünkre áll, lehetőséget nyújtva a szinkrón összehasonlító elemzésre.

Jelen esetben éppen e szerencsés körülményről beszélhetünk. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) II. osztályának működéséről az Akadémiai Levéltárban őrzött iratok között ugyanis egy majd negyven darabból álló önéletrajz-gyűjtemény található.² Az önéletrajzokat történészek írták 1951 decemberében és 1952 januárjában. Ezek a szövegek annak a rekrutációs dömpingnek a termékei, amely a történettudományban lezajlott 1949-es hatalomátvétel, pontosabban az ezzel járó kollektívatizedelés, valamint a szovjetizációval bekövetkezett, méretükben jócskán elszabott, töredékesen végrehajtott termelési és tervekötelmények³ okozta munkaerőigény összjátékának volt a következménye. A számos lehetséges megközelítésből ezúttal egy olyan szövegközpontú vizsgálatra kerítünk sort, amely egy múltbéli kommunikációs helyzetben adott válaszként tekint az önéletrajzi szövegegyüttesre.

Az említett történeti kommunikációs helyzet a következő módon összegezhető. A hatalomváltás sajátosságaiból fakadó munkaerőhiány folyamatos toborzást igényelt; ennek során a tudomány irányító szervei különböző felhívásokkal

¹ A felhasználhatóság e területeit illeszti hierarchiába Kövér 2012a: 39: „A történetíró személyes forrásainak szerepe [...] a történetíró személyiségének, módszertani hitvallásának, személyes kapcsolatrendszerének feltérképezésében is [fontosnak bizonyult], ami – úgy tűnik – végső soron lényegesebb a történészi munka historikumának megértésében, mint a műhelymunka apró kulisszatitkai.”

² AL V.102/74. A jelen tanulmányban feldolgozott források túlnyomó része az Akadémiai Levéltárban található. A konkrét jelzeteket a következőkben csak különösen indokolt esetekben tüntetem föl, egyébiránt lásd a tanulmány végi felsorolást.

³ A történettudomány öt éves tervéről lásd Kövér 2012b.

szólították meg közönségüket, amelyek ösztöndíjat, aspirantúrát, egyszerűsített fokozatszerzést és hasonlókat kínáltak a potenciális munkaezőnek. E megszólításokra válaszok is érkeztek (jelesül az önéletrajzok), s tetten érhetők azok az alakzatok és stratégiák is, amelyekkel a válaszadók igyekeztek dialógusra alkalmas partnerre minősíteni magukat. Mivel ezeknek a válaszoknak a megszólító fél felőli értelmezései (azaz a válaszokra adott válaszok) részben a rendelkezésünkre állnak, a kommunikáció következő fázisáról, voltaképpeni sikerességéről is tehetünk megállapításokat.

Az alábbiakban a felvázolt kommunikációs helyzetet a történészek ösztöndíjazási mechanizmusára fogjuk szűkíteni, legfőképpen azért, mert a történész-önéletrajzok forráscsoportja ennek a folyamatnak az eleme. A történésztoborzás egyéb módjai ugyan szintén nem fukarkodnak a totalitárius rendszer működését, a hozzá való alkalmazkodás típusait megvilágító tanulságokkal, a magatartásminták kategorizálását azonban az önéletrajzok felől kiindulva végezhetjük el a legeredményesebben.⁴

A KOMMUNIKÁCIÓS KÖRÜLMÉNYEK

A történettudományra nem csekély terheket rótt a nemzeti identitásnak és magának a diszciplínának a kommunista hatalomátvételtől következő, ideológiai mintákat követő átfaragása. A történettudomány öt éves terve (ami mögött olyannyira egységben és egyetértésben sorakozott föl a tudományos vezetőség, hogy a tervet végül nem publikálták, végre sem hajtották),⁵ a terv által követelt termékek legyártásához szervezett munkaközösségek, az egyetemi oktatásban végrehajtott tisztogatások⁶ és a beáramló, olykor érettségivel sem rendelkező⁷ hallgatótömeg folytán bekövetkező tanárinség egy megfelelő létszámú, produktív és irányítható, szervezhető, csoportosítható szakembergárda folyamatos üzemben tartását tette szükségessé. Hogy a történettudomány munkásokat állíthasson a historiográfia gyártósora mellé, kormányzati kezdeményezések útján, igen gyakran az MTA (azon belül

⁴ A jelen dolgozat a szerző 2013-ban megvédett disszertációjának (Baráth 2013) átdolgozott részlete. A disszertáció tágabb keretek között tárgyalja a történészek toborzásának a fordulat évét közvetlenül követő folyamatát, ideértve az aspiránsképzés és a fokozatszerzés rekrutációs csatornáit is.

⁵ Kövér 2012b, különösen 22–23.

⁶ Sajátos példája az egyetemi tanárhány okait beszédes homályban hagyó megfogalmazásnak az a fordulat, ami a rendelkezésre álló magántanárok jó részéről azt állítja, hogy őket „az egyetem nem veszi igénybe, illetve nem tudjuk használni” (AL V.102/73. Pécsi Márton: *Tervezet az egyetemi fokozatok és címek megszerzésére, illetve adására*).

⁷ A közgazdaságtudományi egyetemen például ilyenek voltak a viszonyok: „Évfolyamunk fele munkás- és parasztfiatalokból állt, olyanokból, akik korábban nem juthattak egyetemre, sőt, jórészt még középiskolába sem. [...] Kovács Erzsébet egy biai uradalmi kocsis leányaként, érettségi nélkül, tizenhat évesen ült közénk. Ő is, mint annyian mások, akik az erőteljes, sőt erőszakos primitív diszkrimináció nyomán kerültek egyetemre, hihetetlen ismeret- és készséghiányokkal küszködött” (Berend 1997: 69).

pedig a frissen felállított Történettudományi Intézet) eszközeit mozgósítva juttatta el igényeinek hírét a feltételezett célcsoporthoz. A rekrutációs csatornák az ötvenes évek derekára biztosították a munkaerőt ahhoz, hogy a történettudomány a tőle megkövetelt feladatoknak legalább egy részét teljesíteni tudja.

EGY MEGOLDÁS: AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ÖSZTÖNDÍJA ÉS PRÉMIUMA

A vizsgált forráscsoport, az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratanyaga a szovjetizáció első éveire nézve ugyan kevés pontosan datált vagy összesített ösztöndíjlistát tartalmaz, annyi azért kiderül,⁸ hogy az Akadémia a történészeknek már 1949-ben is folyósított ösztöndíjakat. Érthető, hiszen az öt éves terv előmunkálatainak keretében kialakítandó munkaközösségekről korábban már hónapokon át folyt a vita, 1949. november 30-ra pedig el kellett készíteni a terv első szakaszának ütemezését.⁹ 1950 februárjában nyílt lehetőség végre konkrét munkára fogni a történészeket és történészpálántákat – utóbbiak közül többen még jócskán az egyetemi padokat koptatták, amikor tanáraik bevonták őket a közösségi munkába –, mert ekkor maga Molnár Erik, a Történettudományi Intézet igazgatója fordult ösztöndíjkérelemmel az MTA személyzeti osztályához. A kérelmet azzal indokolta, hogy „a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat az ötéves történettudományi terv 1950. évi részlettervének megvalósítására egész sor munkaközösséget szervezett”, ahol az egyetemi hallgatóknak „komoly és rendszeres munkát kell végezniük”.¹⁰ A személyzeti osztály egy héttel később munkaterveket kért az ösztöndíjazásért cserébe, amelyek három hét múlva meg is érkeztek, legalábbis negyvenegy főé, valamint további nyolcra, akik Molnár Erik eredeti felterjesztéséből kimaradtak.

Az MTA teljes II. osztályára – tehát nem csak a történészekre – vonatkozó, 1950-re datálható, havi lebontású ösztöndíjlistákon szereplők száma igen nagy változékonyságot mutat, 13–34 fő/hó között ingadozik,¹¹ a számukra folyósított

⁸ „Január 12-én kelt levelükre közlöm, hogy december hó végétől kapok tudományos ösztöndíjat. Tudományos munkámat a januári kollokviumok miatt még nem tudtam elkezdni. Az Egyetemi Történelmi Intézet február hó elején (10-ig) az egyszakos történészek és a tudományos ösztöndíjasok számára részletes munkatervet fog kidolgozni és én ennek keretében fogok tudományos munkát végezni. A részletes munkatervet február 10-ig megküldöm” (AL V.102/72. Diószegi István jelentése az MTA Társadalmi és Történelmi Tudományok Osztályának). A jelentésből kiviláglik a tudományszervezés eszeveszett tempója: az egyetemeken még ki sem osztották a feladatokat, az MTA már nemcsak folyósította az ösztöndíjat, hanem már a munkatervet is bekérte – az egyetemistától, nem a munka egyetemi intézményes szervezőjétől!

⁹ Kövér 2012b: 24–25.

¹⁰ AL V.102/72.

¹¹ A források mint a valóság letéteményesei ez esetben némileg a megbízhatatlanság példái is, hiszen a listákon gyakori a ceruzás áthúzás, átírás, javítás – hogy a felsoroltak közül végül ki kapott ösztöndíjat, az egy más forrásból (például a személyzeti osztálytól) származó listából talán kiderülhetne, mostani dolgozatom főhősei azonban egy későbbi lista szereplői.

összeg 200–800 Ft/hó. (A viszonyítás kedvéért: az első aspirantúrapályázat 1000 forintos havi díjazást ígért a sikeres pályázóknak.¹²) A listákon szereplő nevek tanúsága szerint a háború előtt-alatt diplomát, sőt doktori címet szerzők meglehetősen nagy arányban részesültek a támogatásból. Ha az ösztöndíjasok munkahelyeit nézzük, a mérleg a Történettudományi Intézet javára billen, nyomában a budapesti egyetem történezhallgatóinak csoportjával, az Országos Levéltárral, a szegedi, a közgazdaságtudományi és a debreceni egyetemmel, könyvtárakkal, az MTA dunántúli intézetével, olykor közép- és főiskolákkal, más levéltárakkal. Az egyik, dátum nélküli listán a fenti intézményekben dolgozó ösztöndíjasok száma például: 9, 8, 6, 6, 3, 3, 4, 2, 3, 1.

Ami a tematikát illeti, a munkaközösségekben az ötéves terv első kapavágásait megejtőkön kívül más területek kutatói is részesülhettek ösztöndíjban, leginkább projektalapon. Az idézett lista szerint utóbbiak között szerepelt például Kosáry Domokos a Kossuth-emlékkönyvbe rendelt tanulmánnyal (ez némi támpontot ad a lista datálásához is, mivel az emlékkönyv 1952-ben jelent meg) vagy Fekete Nagy Antal a Zsigmond-kori oklevéltárral. Az egyetemisták témavezetőit is kaptak maguk mellé, a fenti listán szereplők többségét Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál irányította (hat, illetve öt diákot), hármat bíztak Kató Istvánra,¹³ kettőt Varga Zoltánra és Bolgár Elekre, egyet-egyed pedig Elekes Lajosra és Szabó Istvánra.¹⁴

Az ösztöndíjas rendszer első számonkérési és szabályozási kísérleteiről 1952-ben adtak hírt a források, amikor is „az Akadémia Elnökségének felsőbb szervek felé egy pontos statisztikát” kellett készítenie.¹⁵ A teljes II. osztály számait

¹² Az 1950. évi 44. törvényerejű renDELETEZ kapcsolódó aspiránpályázatot a *Magyar Közlöny* 1950. december 7-i számában tették közzé.

¹³ Kató István nem maradt tartósan a tudományos közösség része. 1956-ban Kanadába emigrált, ahol aztán járművezetőként dolgozott (http://www.rev.hu/rev/images/content/kiadvanyok/petofikor/03/petofikor03_felszolalokrol.pdf – utolsó letöltés: 2016. február 28.).

¹⁴ A témavezetők sorából feltűnően hiányzik a korabeli történettudomány reprezentatív alakjai közül Molnár Erik és Andics Erzsébet, sőt Geróné Fazekas Erzsébet nevét is hiába keressük, ami arra utal, hogy ennyire közvetlenül, személyesen nemigen működtek közre a történetírás eredményeinek vagy fejleményeinek alakításában, ha tetszik, az utánpótlás-nevelésben és a tényleges kutatómunkában. A termelés felügyeletének konkrét gyakorlatáról tovább árulkodik az az 1952 első félévére datálható, rövid értékeléseket tartalmazó ösztöndíjaslista, ahol nemcsak az egyetemisták neve mellett szerepel az értékelők neve, hanem a többieké mellett is (ráadásul az itt feltüntetett negyvenhárom ösztöndíjas nagy részét ott találjuk a később tárgyalandó önéletrajzok szerzői között, ezért is fölöttébb hasznos ez a dokumentumegyüttes). Az értékelők listáján leggyakrabban Léderer Emma neve fordul elő, összesen 14 ízben, igaz, gyakran Hanák Péter, Ember Győző, Niederhauser Emil, Heckenast Gusztáv vagy Spira György társaságában. A dokumentációból az is kiviláglik, hogy a szegedi ösztöndíjasokat Mérei Gyula, a debreceniek Szabó István és Varga Zoltán irányította. Ami a pesti bölcsészkart illeti, ahol Andics professzorkodott, ott olyannyira nem foglalkoztak a jelentés elkészítésével, hogy az Akadémiának kellett fölkeresnie az ösztöndíjasokat, és így kiderítenie, hogy az illetékesek még el sem kezdtek dolgozni a témájukon. Ezért aztán egyelőre nem is folyósítottak nekik ösztöndíjat.

¹⁵ AL V.102/74. Biacsi Imre helyettes hivatalvezető feljegyzése a szakittkárók részére, 1952. február 14. A helyzet rendezésének sürgősségéről árulkodik, hogy Biacsi az adatok beszoLgáltatá-

tartalmazó statisztika, amely főleg az 1951-es és 1952-es ösztöndíjas számok összehasonlítását célozta, egyértelműen tükrözi

- az ösztöndíjasok fluktuációját (a 156 ösztöndíjasból előző évben 101 semmilyen juttatásban nem részesült, a többiek közül 36-an ösztöndíjat, 19-en pedig „tudóspótlékot” kaptak),
- a „középkáderek”, illetve a „fiatal kutatók” arányának állandósulását az utóbbiak javára (1951: 30/63 fő, 1952: 62/94 fő), illetve
- a történészek többségi arányát az egész osztály ösztöndíjasai között (1952-ben 156-ból 46 volt a történész, ehhez csatlakozott 15 régész, míg a második legtöbb ösztöndíj az osztályon belül a pedagógusoknak jutott, szám szerint 20).

Ez a 156 ösztöndíjas prémiumok nélkül 1952-ben 424 800 forintot osztott – a II. osztály ezzel az összeggel az akadémiai osztályok között a középmezőnyben helyezkedett el –, ami személyenként átlagosan havi 227 forintot hozott a konyhára.

Az iratok szerint 1952 második felében az ösztöndíjasok kiválasztásának módszere a kézi vezérlésről szabályos pályáztatásra változott, ugyanekkor az ötéves terv munkálataihoz való igazodás kényszere is lanyhult. Ekkor az MTA elnöksége egy javaslatban igyekezett tisztázni az ösztöndíj-odaítélés feltételeit, amiből kitetszik, hogy az MTA az ösztöndíjat a tudomány belépő szintű toborzóeszközének szánta, elsősorban kezdő kutatóknak, ideértve a fiatalokat és a „külső”, nem intézetben kutatókat egyaránt.¹⁶ Előbbieknek prémium típusú jutalmat, utóbbiaknak havi ösztöndíjat osztott, 1000–5000 forint, illetve havi 150–400 forint összegben. A javaslat szerint a pályázatot, azaz a témákat az egyes akadémiai osztályoknak kellett kiírniuk legkésőbb 1952. december 1-jén, december 31-i beadási határidővel, vigyázva arra, hogy a téma kidolgozása „kezdő kutatótól hozzávetőleg egy év alatt elvárható” legyen.

A pályáztatás lebonyolítása szinte teljes egészében az osztályok, illetve az állandó bizottságok feladatává vált. A történészek esetében ez a fórum gyakorlatilag a Történettudományi Intézet vezetőségével volt egyenlő, ők tettek javaslatot arra, mely intézményekben függesszék ki a pályázati kiírást, ők bírálták el a beérkező pályamunkákat – javaslataikat természetesen továbbítaniuk kellett az Akadémia Elnökségéhez egy rövid felülbírálati szakaszra –, és a nyerteseket is ők értesítették.¹⁷ Az intézet vezetősége volt tehát a vár, amit az ösztöndíjat áhítónak

sára másnap délután 2-ig adott időt, megjegyezve, hogy „semmilyen indoklással nem fogadom el a határidő be nem tartását”.

¹⁶ AL V.102/74. Az MTA Elnökségének feljegyzése az 1953. évi ösztöndíjakról, 1952. november 6.

¹⁷ AL V.102/74. Juhász István osztályvezető feljegyzése Fejér Klárának, 1952. december 3. A dátumból arra következtethetünk, hogy december 1-jén mégsem sikerült kiírni a pályázatot. A kudarcról föltehetően nem a történészek tehetek, hiszen Pach Zsigmond Pál már október 27-én megtette témajavaslatait: 1. A felszabadulás és népi demokráciánk története; 2. A magyar történetírás egyes félfeudális, reakciós iskoláinak vagy azok egyes képviselőinek kritikája; 3. Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok; 4. Magyarország és az egyes népi demokráciák történelmi kapcsolata; 5. Magyar művelődéstörténet. Ha összevetjük az ötéves terv vagy a cél-

be kellett vennie, az ő – sejtett vagy kifejezett – elvárásainak kellett első körben megfelelni. Hogy összegezzük, milyen előírásoknak kellett eleget tennie egy ösztöndíjasnak 1952-ben, az MTA Elnökségének fent említett javaslatából idézünk:

„Az ösztöndíj fő célja a *kutatással foglalkozók körének kiszélesítése*, kezdő kutatóknak, valamint kutatással nem hivatásszerűen foglalkozó szakembereknek a tudományos munka felé való irányítása. Az ösztöndíjakat arra is felhasználjuk, hogy fontos (esetleg eddig elhanyagolt) területekre irányítsuk a fiatal kutatókat.” (Kiemelés – B. K.)

Azaz a pártosság szempontjai explicit formában nem kerültek elő. Két hét sem telt bele, Fejér Klára szaktitkár „az Intézet javaslata alapján” már föl is terjesztette 500-500 forint jutalomra Berend Istvánt [sic!], Vörös Károlyt és Trócsányi Zsoltot. Az első ugyanis „igen eredményes kutatásokat” folytatott a gyáripar témájában, az utóbbiak pedig „nemcsak becsületesen teljesítették az eddigiekben munkatervüket, hanem nagy anyag alapján a vártnál jelentősebb tudományos eredményeket értek el”.¹⁸ E három sikeres történész „dolgozó” önéletrajzát (és benne identitásterkesztő stratégiáját) is megtaláljuk a következőkben vizsgált önéletrajz-gyűjteményben.

A TÖRTÉNÉSZI ÖNÉLETRAJZOK RENDSZERTANA

Czesław Miłosz – hosszú évtizedek múltán is megdöbbenően pontosnak és minden sztálini típusú társadalomra igaznak tűnő – láttelepe az értelmiség beilleszkedésének négyféle magatartástípusát különbözteti meg olyképpen, hogy megírta ezeknek a sztálinista rendszert megelőzően kezdődő, majd a rendszerhez való alkalmazkodásba torkolló történetét. Az ő típusai: a moralista, a boldogtalan szerelmes, a Történelem rabszolgája és a trubadúr. Miłosz egy okfejtést rendel a tipológia elé, amelyben árnyalja az eljárását, és föltárja saját indítékait:

„Talán jobb is, hogy nem tartoztam a hívők közé. A hitehagyottakban gyakran alakul gyűlölet az elszakadás és a szektásság érzése, de velem nem történt ilyen a távozásom után. Ha az rendeltetett nekem, hogy pogány maradjak életem végéig, az még nem jelenti azt, hogy nem kell törekednem az Új Hit lehető legjobb megértésére, amelynek ma annyi kétségbeesett, elkeseredett ember hódol, aki nem talál reményt sehol máshol. De »megérteni« nem ugyanaz, mint »mindent megbocsátani«. A szavaimmal egyben tiltakozom is. Megtagadom azt a jogot a doktrínától, hogy igazolja

hiteleből támogatott tervtémák listájával (1950 és 1951, Kövér 2012b: 25–26, 30–31), kevés átfedést találunk, amiből látható, milyen prioritást élvezhetett ekkor a történészek öt éves terve az ösztöndíjasoknak szánt feladatok szintjén.

¹⁸ AL V.102/74. Fejér Klára szaktitkár feljegyzése „Erdey-Grúz elvtársnak”, 1952. november 18. Ránki György, aki az ösztöndíjaslistákon rendre Berenddel együtt, egyazon téma mellett szerepelt, ezúttal valamiért nem volt a fölterjesztettek között.

a nevében elkövetett bűnöket. A mai kor emberétől pedig – aki elfelejti azt, hogy milyen nyomorúságos ahhoz képest, ami ember mivoltában lehetne – azt a jogot tagadom meg, hogy a saját mércéjével mérje a jövőt és a múltat.”¹⁹

A Miłosz-féle modellezés egy történész számára azért lehet vonzó, mert valóban megértésre törekszik abban az értelemben, hogy az elbeszélői hangban csak mérsékeltén van jelen a Győztes pozíciójából történő ítélethirdetés, elhatárolódás és az ironikus kicsinyítésre törő hajlam. Ráadásul a modellidentitások elbeszélésekben születnek meg, ami szintén könnyíti a megértést, sőt jóval árnyaltabbnak hat, mint egy szinkrón leíró-jellemző összegzés. Ugyanakkor a kornak – és az utókornak, beleértve a történelmet – a megértésben érvényesülő „saját mércéje”, úgy tűnik számomra, elkerülhetetlen körülmény.

Az a kategorizálás, amelynek tükrében vizsgálni fogjuk a történészek önéletrajzainak gyűjteményét, egyszerre hasonló és eltérő céllal született, mint Miłosz. Egyrészt nincs módunkban és szándékunkban olyan részletességgel fölvázolni az egyes modell típusok egyenkénti élettörténetét, mint ahogy azt a Nobel-díjas lengyel szerző tette; ugyanakkor jóval több önéletrajz áll a rendelkezésünkre, ezért a kategóriákat elválasztó vonal némileg biztosabb kézzel rajzolható föl, annak ellenére, hogy a konstrukció – mint minden, elbeszélésekre vonatkozó kategorizálás – bizonyára eltérően is megépíthető. Másrészt az alábbiakban hangsúlyozottan az adott önéletrajzi figurák kategorizálását igyekszünk véghez vinni, nem pedig a szerzők életrajzilag dokumentált magatartásmintáit.²⁰ Vagyis jelen esetben nem célunk az „XY ezt írta, de a valóságban előzőleg/közben/később így élt” típusú summázat, és ez az oka, hogy az egyes szövegrészek szerzőit nem nevezük néven. Az elemzés szövegek központúsága tehát maga után vonja azt a belátást, miszerint az önéletrajzok állításai nem az igazság-hazugság kettősségének mérlegén fognak megmértettni,²¹ ami felé pedig a totalitárius történelmi keretek erősen taszítják a korabeli intézményes diszkurzusban felbukkanó autográf dokumentumok értelmezőjét. Nehéz is megszabadulni a „győztes utókorból” ivódott előfeltételezéstől, hogy ezeket a szövegeket valamiféle mimetikus alapállás diktálta, és minden állításuk a rendszerhez való idomulás bizonyítékaként kezelendő, azaz valamilyen mértékben-módon-arányban mindegyik hazug. Mindazonáltal kétségünk van afelől, hogy a szövegalkító indítékokhoz valaha is igazán közel

¹⁹ Miłosz 2011: 13.

²⁰ Életrajzi archetipusok, minták, sablonok keresését, azonosítását az a tapasztalat is ösztönzi, miszerint az önéletrajzok alapvetően prefiguráltak, vagyis érvényesülnek bennük a már ismert, gyakran irodalmi eredetű élettörténet-modellek. „A nem irodalmi érdekeltségű történelmi visszaemlékezés is végső soron az elbeszélésalakzatok feltételrendszerére van utalva. [...] Valószínűleg az egyes paradigmatis énképzetek is ilyen mintáknak tekinthetők, az irodalmi művekben szereplő személyek áthagyományozódó alakzataihoz hasonlíthatóan, melyek [...] toposzszerű élettörténet-alakulatokat feltételeznek. A »szigorú tudományoknak« legalábbis számolniuk kell(ene) e helyzettel” (Mekis 2002: 36–37).

²¹ Kizárólag a szövegen belüli eszközökből nem állapítható meg, hogy az önéletrajzi szöveg „hiteles”-e, „igaz”-e, a benne leírtak megtörténtek-e (Lejeune 2003).

tudnánk férközni, de ez a nehézség a történelmi elbeszélés egyik szükségszerű és mindenkori paradoxona.

A FORRÁS ÉS AZ OSZTÁLYOZÁS MÓDJA

Vizsgálatunk alapját 42 történész²² ugyanabban az időszakban (főként 1951 decemberében, kisebb számban 1952 januárjában), ugyanazzal a céllal (ösztöndíj elnyerése) született önéletrajza képezi. A szövegek terjedelme többnyire egy-két, néhány esetben három-négy gépelt vagy kézzel írt oldal. Előre eláruljuk, hogy e szövegek sikeresnek bizonyultak, hiszen az önéletrajzok szerzőinek neve (foglalkozással, munkahellyel, témával, az egyetemistáknál témavezetővel) kivétel nélkül²³ szerepel a korábban említett ösztöndíjlistán.

Miłosz a fent idézett szövegben hitként emlegeti a sztálinista rendszerhűséget. Kézenfekvőnek tűnik hát, hogy *bibliai névvel* illessük a szövegbeli identitások archetípusait. Ez az eljárás azért is hasznos, mert az emlegetett bibliai alakok ismertsége széles körű, legalábbis más, irodalmi vagy egyéb forrásból merített figurákhoz képest; nem beszélve a példatár gazdagságáról. Hangsúlyoznunk kell, hogy az elnevezés jelen esetben metaforikus funkciót tölt be: a bibliai elbeszélések szereplőinek jellemzői alapján különítjük el az önéletrajzokból kiolvasható archetípusokat. Vagyis nem célunk a sztálinista és a vallásos attitűd esetleges párhuzamainak fejtegetése.

A narratívákat felépítésükben – terjedelemtől függetlenül – egyként jellemzi a következő tematikus rend (a 3–6. témák sorrendje az illető életkorától függ):

1. származás,
2. elemi és középszintű iskoláztatás,
3. felsőoktatás, előmenetel, mesterek,
4. világháború(k),
5. családalapítás,
6. munka és munkahelyek,
7. jelenlegi állapot.

²² Babics András, Bánkuti Imre, Benda Kálmán, Bélay Vilmos, Berend Iván, Berlász Jenő, Bíró Jenő, Bíró József, Borsa Iván, Dr. Darvas István, Deák Imre, Dercsényi Móric, Esze Tamás, Fekete Nagy Antal, Földi Tamás, Girus Károly, Györffy György, Kerekes István, Dr. Komjáthy Miklós, Kornidesz Mihály, Kubitsch Imre, László József, Lőrincz Zsuzsa, Magos György, Markó Árpád, Mikulási Béla, Nagy Balázs, Nagy Lajos, Pálffy Ilona, Rác István, Ránki György, Dr. Rúzsás Lajos, Sándor Vilmos, Sinkovics István, Székely Erzsébet, Székely Lajos, Thim József, Trócsányi Zsolt, Urbán Aladár, Veres Miklós, Vörös Károly, Wellmann Imre.

²³ Az ösztöndíjasok közül nem mindenkinek az önéletrajza található meg az iratok között, például Kosáry Domokosé sem; Merényi Lászlónak csak a munkaterve került a szövegeket őrző AL V.102/74 jelzetű dobozba. További hiányzók: Márfy Károly (ez idő szerint nyugdíjas könyvtáros), Hanzó Lajos (szarvasi gimnáziumi tanár), Soós Imre (egri levéltáros), Dobó Ilona, Gaál Endre, Schmidt Janka (mindhárman szegedi egyetemi hallgatók, Mérei diákjai), Korom Mihály, Tokodi Gyula (budapesti egyetemi hallgatók, témavezetőjük Kató István), Mezey László (könyvtáros az Egyetemi Könyvtárban).

Tehát leszögezhetjük, hogy a beszélők feltételezése szerint ezekről az eseményekről kívántak értesülni a pályázat kiírói; illetve hogy az egységes tematika egy hagyományozódó „hivatalos” önéletrajzi elbeszélésformát tükröz, amelyről talán az is kijelenthető, hogy máig érvényben van.

A tematikai fegyvermezetségen túl még számos egyéb szövegjellemzőt tárgyalhatnánk, ám a jelen dolgozat elsősorban az identitásformációkra összpontosít. Bár a kategorizációval az egyedi szövegjegyek némiképp háttérbe szorulnak, cserébe nyerhetünk egy olyan szimptomatikus tipológiát, amelynek hálójában kirajzolódik a narratív történeti identitások négy alaptípusa, sugallva, hogy az ösztöndíjra pályázók közel sem azonos módon reagáltak a feltételezett elvárásokra.

Az önéletrajzi alakzatokról összefoglalóan elmondható, hogy szövegszervező erejük, textuális jelenlétük különböző fokú. Találkozhatunk a narratív identitást komplexen értelmező formációval éppen úgy, mint töredékesebb, különböző identitásokat egymás mellé helyező változattal, sőt kimondottan antfiguratív eljárásokkal is. Leírásunkban az előbbtől kezdve haladunk az utóbbiak felé.

A NÉGY NARRATÍV IDENTITÁSMODELL

1. Jónás – a fokozatos megvilágosodás története

Az egyik legnépszerűbb kategória, tizenhárom önéletrajz sorolható ide, szerzőik között találunk 1909-ben születettet csakúgy, mint 1931-est. Ezeket az elbeszéléseket az igaz küldetés egészen föl nem ismerésének, az egyidejű közeledésnek és távollétnek, a megkétszágességnek, a „még nem”-től a „már igen”-ig feszülő történetívnek az alakzata hatja át.

Az idetartozó önéletrajzok bővelkednek a gyermekkori, háború alatti nélkülözés plasztikus leírásaiban, általánosságban jellemző rájuk a nehézségek kidomborítása (a részleteket szövegűen közöljük, a helyesírási hibák javításával):

„Szüleim kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy maguk és két gyermekük sorsán segítsenek.”

„[A szociáldemokrata apát] 1944. ápr. 5-én a politikai rendőrség letartóztatta Sárvarra, majd Nagykanizsára internálták, majd átadták a németeknek. 1945 januárjában Apámat a fasiszták agyonlőtték. Anyám Budapesten él, nemzeti gondozott.”

„A Wekerle-telepen eltöltött 8 év rendkívül mély nyomokat hagyott bennem. Egy társas munkaház 2 szoba-konyhás lakásában tizenhárman éltünk, s a tanulásra kedvező helyet otthon sehol nem találtam.”

Gyakori és kiemelkedően jellemző momentum a „helyes párt” (idejében) föl nem ismerésének önkritikus, önjavító vagy akár értékelés nélkül hagyott emlí-

tése (olyan is akad, aki egyenesen a kommunista irányítású Magyar Demokrati-
kus Ifjúsági Szövetségből lépett a cserkészek közé):

„1945-ben léptem be az SZDP-be, 1948 márciusában felismerve korábbi tévedése-
met, visszaadtam tagkönyvemet és beléptem az MKP-ba.”

„Fejlődésemet meghatározta, hogy a Népszava és a nálunk található volt néhány
szoc. dem. kiadású könyv betűin tanultam meg az olvasást is. [...] Gyűlöltem
a fasizmust, de nem szerettem a kommunistákat sem. Ilyen volt rám a Népszava
hatása.”

„[A] felszabadulás előtt, az idealista filozófiai irányok és világnézet hatása alatt, meg-
lehetősen bezárkóztam szaktudományom szűk korlátai közé. Ez nemcsak annyit
jelentett, hogy politikával nem foglalkoztam, politikai pártnak, társadalmi egyesület-
nek tagja nem voltam, hanem természetesen nem jutottam el a történelmi materia-
lizmus elméletének s az igaz tudománynak megismeréséhez sem.”

„Világszemléletem akkoriban elég zavaros képet mutathatott. A döntő elem benne
kétségtelen a narodnyikság, a népiesség volt.”

„Ideológiai fejletlenségemnél fogva a legkülönbözőbb Debrecenben működő kultúr-
csoportokban dolgoztam.”

Amint az utolsó idézetből kitűnik, az előző korszak és körülményei jellem-
zően kerékkötő szerepben tűnnek föl, az eszmei „eltévelyedés”, az esetleges kar-
rierkudarcok, periférikus pozíciók okaként:

„Még 46 januárjában beléptem a Nemzeti Paraszt Pártba a népi írók hatása alatt.”

„A Horthy-korszak ingyenes, önkéntes gyakornokságára azonban nekem nem
tellett.”

„[A gyakornoki munka során tapasztalt reménytelenség] nemcsak a tudományos
munka akkori megbecsülésére jellemző, hanem a gazdasági válságra is, melybe akkor
az imperialista kapitalizmus jutott, s amely nekem is, sok társammal együtt az állás-
talan diplomások bizottságának »gondoskodását« juttatta.”

A zárás, a történet kitüntetett pontja antitézisszerűen csatlakozik a történet-
hez („a jelen dicsérete”), a kor pozitív értékelésébe bújtatott implicit hűségeskü,
amely kissé paradox módon éneklí meg a jólétet, hiszen az elbeszélő az adott
önéletrajzzal éppen ösztöndíjra pályázik:

„Az a körülmény, hogy mindketten [a feleségemmel] élvezzük azt a megbecsülést, melyet népi demokráciánk a tudományos dolgozóknak juttat, lehetővé teszi számunkra, hogy gyermekünkéről megfelelően gondoskodhassunk.”

„Érdeemes ezzel szembeállítani, hogyan gondoskodik ma népi demokráciánk a tudomány munkásairól.”

„Így vált lehetővé számomra, hogy most már a nép szolgálatában újra folytathassam tanulmányaimat s méghozzá sokkal magasabb fokon, mint valaha reméltem. Osztályom és pártom támogatását, bizalmát jó munkával igyekszem viszonzni.”

„Munkámat szívesen végzem, mert látom, hogy van értelme munkámnak, s ennek elvégzéséhez a Párt minden segítséget megad.”

2. Sámuel – szabadságharc a kezdetektől²⁴

Ebbe a kategóriába tíz önéletrajzt soroltunk (a legidősebb szerző 1886-os születésű, a legfiatalabb 1930-as). Ezúttal nem egy fejlődéstörténet szabályai szerint szerveződik a történet, hanem bizonyos szinkronia, az események azonos horizontú értelmezése, egyöntetűség jellemzi, a „kezdetből fogva” és a „mindig is” alakzatai. Ez az identitástípus nélkülözi a töréseket, szakadékokat, a célelvűséget vagy a gyakori önreflexiót. Az ideológiai reflexivitás némely esetben – különösen az egyetemistáknál – olyannyira nincs jelen, az ideológiai hovatartozást már olyannyira természetesen kezelik, hogy az idesorolt önéletrajzok egy részét akár a következő, „perzsa” kategóriába is átsorolhatnánk, a kommunista üdv-történeten kívüliekhez. Ami a konkrét életpályákat illeti, találunk itt kezdetből az elnyomás ellen küzdő jogászt, régi kommunistát, „származásánál fogva társadalmilag” a munkásság irányába „determinált” *Századok*-szerkesztőt, református lelkész-levéltárost, fiatalságuknál fogva korán és a legteljesebb természetességgel marxistává szocializálódott egyetemi hallgatókat. Mindebből remélhetőleg kitűnik, hogy nem a párthűség, hanem a történet egyöntetűsége, a fejlődés mozzanatának kiküszöbölése, a narrátor kételynélkülisége volt a mérték, ami alapján ide soroltunk egy-egy önéletrajzt. Speciális esetként érdemes megemlékeznünk Esze Tamásról, akinek a neve egyben az örökölt identitása is, egy olyan, előtörténeteket sűrítő metafora, amely úgy az önéletrajzi elbeszélésre, mint magára a „tényszerűen” ellenőrizhető életpályára determinisztikus hatást gyakorolt, mindezt olyan hatóerővel, hogy még a Tudományos Minősítő Bizottság sem volt

²⁴ „A kis Sámuel Éli felügyeletével szolgálta az Urat. [...] Sámuel az Úr templomában aludt, ahol az Isten ládája állt” (1Sám 3,1–4).

képes ellenállni neki, „magánbeszélgetésekben határozottan leszögezett idealista világnézet” ide vagy oda.

A „folyamatos jelenben” zajló egosztorik tipikus eleme az öntudat, a tudatos cselekvés, a döntésképeség koraiságának hangsúlyozása (akár ideológiailag, akár szakmailag):

„[A] Tanácsköztársaság alatti politikai magatartásom miatt a középiskolák nyilvános látogatásától eltiltottak.”

„[Már 1935-től (24 évesen)] aktívan részt vettem a szakszervezeti munkában.”

„[1930-ban (22 évesen)] kapcsolatba kerültem az ifjú munkásmozgalommal.”

„Már a középiskolában kezdtem történelemmel foglalkozni.”

„Élő kuruc hagyományok levegőjében nőttem fel.”

„Alapvizsgám letétele után céltudatosan tudományos pályára készültem. Származásom által determinált társadalmi tudatom szükségszerűen szabta meg tanulmányaimat s irányította munkásságomat [a jobbágyságtörténet felé].”

„Folytattam iskolai tanulmányaimat, kezdtem marxista könyveket olvasni, s ennek hatására beléptem az MKP-ba.”

Gyakori vonás a szüntelen küzdelem folyamatára való részletes, már-már kínos pontossággal adatolt kitérés – fontos megjegyezni, hogy itt nem a Jónás-típusok passzív, külső okokra hárított küzdelmeiről van szó, hanem az öntudattal és saját felelősséggel hozott döntés aktív szerepben megharcolt, kezdeményezett konfliktusairól: szökésekről, illegális kommunista párttagságról, letartóztatásról, békepárti akciókról a háborús években, helyi pártszervezet alapításáról, és még sorolhatnánk:²⁵

„[A] tőkével szemben több alkalommal is eredményes harcokat folytattam, s egyes trustalakulatok kezéből a fővárosnak több értékes jövedelmi forrását kiragadtam, a panamákat pedig kíméletlenül s ugyancsak nagy eredménnyel üldöztem.”

„[A gyűjtőtáborból való szökés közben] kétszer utánam is lőttek.”

²⁵ Persze ezek a küzdelmek nem mindig voltak nagyszabásúak. Ezt egy olyan epizód is példázza, ami az egyik elbeszélőnek a Dolgozó Ifjúság Szövetségének központjából történt távozását regéli el: „Eljövetelem oka volt, hogy hanyagságom folytán egy rossz kép került az általam szerkesztett lapba.” Sajnálatos módon a narrátor arra már nem tér ki, mit-kit ábrázolt az inkriminált kép, amely a szerkesztői állásába került.

„[S]aját kérésemre áthelyeztek a Munkásmozgalmi Intézetbe.”

„[A]z akadémia igazgatója, a kurzus volt politikai államtitkára nem nézte jó szemmel történeti tanulmányaimat, az egyetem baloldali mozgalmáiban való részvételemet, s [...] vidékre helyeztetett.”

„A felszabadulás előtt mint egyetemi előadó – nem csekély veszélyeknek téve ki magamat – konzekvensen küzdöttem a társadalmi elnyomás és a német szellemi imperializmus ellen. Ugyanezt a magatartást tanúsítottam 1943-tól kezdve a Magyar Történelmi Társulat folyóiratának, a Századoknak szerkesztésében, az antifasiszta külföld tájékoztatásában és üldözött történész kartársaim segítségével.”

3. Perzsák – civilek a tudományosságból

Az önéletrajz-gyűjtemény legnépesebb szegmense, mintegy tizenöt szöveg sorolható ide. Az elemi statisztikai adatok beszédesek: a legidősebb szerző 1879-es születésű, a legifjabb 1926-os, az átlagéletkor pedig itt a legmagasabb, 44 év. Könnyedén levonhatjuk tehát a következtetést, hogy az e típusba utalt szövegek szerzői – időben legalábbis – a szakmai folytonosságot képviselték, hiszen többségük a második világháború előtt nőtt föl. Ugyanígy szinte mindőjük ugyanazt a foglalkozást űzte: levéltárosok voltak (habár nem mindnyájan kezdtek a karrierjüket ezen a pályán).

Sajátos, hogy a párthűséget illusztráló vagy bizonyító szövegelemek ezúttal szinte teljes egészükben hiányoznak. Mintha e válaszadók nem dekódoltak volna semmiféle ideológiai kitéltet, vagy eltekintettek volna ettől, és ezért mindenestül a szakmai kiválóság sztorijára építették az elbeszéléseiket, a tudományos karrier történetét adekvát válasznak tekintve a jogosultságot firtató kérdésekre. Ráadásul – a jelenkori olvasó szemében igencsak provokatív módon – a karrier állomásainak megnevezésekor kicsit sem fukarkodtak a már nem létező, frissen feloszlott vagy átalakított intézmények (Teleki Pál Intézet, a bécsi Collegium Hungaricum, Eötvös Collegium), szakmailag – a két világháború közti tevékenységüket illetően – leértékelt mesterek (Hajnal István, Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula) sorolásával. Ez a deklaratív attitűd az olykor terítékre kerülő ideológia tekintetében is jellemző, a pártatlanságot, sőt egy ízben a nyilaskeresztes párttagságot sem fedi az elhallgatás csöndje, ugyancsak ellentmondva az igazodás jeleit árgus szemmel kereső utókor elvárásainak. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a háborút követő igazoltságról vagy az ideológiai szemináriumok esetleges elvégzéséről az önéletrajzírók ne tennének érintőlegesen említést, ám az utóbbi is mint szakmai képzés simul az önéletrajz szövedékébe. Íme, néhány példa a „veszélyes” intézmények említésére:

„1951 ősze óta a református egyház dunamelléki egyházkerületének vagyok levéltárosa.”

„[A] bécsújhelyi volt cs. és k. katonai akadémiába léptem.”

„Pest felszabadulása napjától kezdve az akkor alakult Budapesti Nemzeti Bizottság kulturális titkára lettem.”

„1943. szept. 1-ével befejeztem középiskolai működésemet. Attól fogva az Orsz. Rabbiképző főiskolai ágazatában tanítok.”

És néhány pártosságra vonatkozó nyilatkozat:

„Pártonkívüli vagyok, 1950 óta szakszervezeti tag, utóbbi vonalon mint a LOK [Levéltárak Országos Központja] munkaügyi megbízottja dolgozom.”

„Politikai múltam nincsen, párttag nem vagyok.”

„[K]izárólag tudományos működést folytattam, a politikai mozgalmakban sohasem vettem részt.”

„[A] szociális és gazdasági kérdések megoldását keresve jutottam el a nemzeti szocialista mozgalomhoz és léptem be a nyilaskeresztes pártba.”

A drámaiságot, életrajzi töréseket, önreflexív megjegyzéseket kereső olvasat itt szintúgy csődöt mond, mint az előző, sámueli típusnál, ugyanis – azzal egyetemben, hogy megtartják a korábban vázolt önéletrajzi témarendet – ezeket az elbeszéléseket a tudományhoz való viszony alakzata szervezi, a változások túlnyomórészt szakmai tükröben válnak láthatóvá. Mintha annak az identitáselbeszélői hagyománynak a szívós továbbélését (avagy reneszánszát) érnénk itt tetten, amit Marczali Henrik önéletrajzából kiindulva Gyáni Gábor a 19–20. század fordulóján domináns „tudós szakember ethoszából” eredeztet, megkülönböztetve attól a későbbi identitásformációtól, amelynek keretei közt „a tudós szemmel láthatóan és mind gyakrabban már inkább a politikai hasznosságot (és használhatóságot) érzi fontos és kívánatos életcéljának, olyan tevékenységgel kapcsolva egybe a lehetséges és vágyott identitást, melyhez a tudás (kerülő)útján át érkezhetsz el”.²⁶

Azaz nem föltétlenül kell elvitatnunk az ideológiai vetületet ezektől a szövegektől, sőt, az illetén elvárások félreértésével, a rájuk való „süketséggel” sem kell szükségszerűen gyanúsítanunk őket – mert akár úgy is vélekedhetünk, hogy a szerzők ideológiaiinterpretációja a többi identitástípussal összevetésben ezúttal nem kíván külön említést, mégpedig azért, mert az ideológia, pontosabban az

²⁶ Gyáni 2002: 274.

ethosz a szakmaiságban keresendő, a kiemelkedő szakmai pályafutás bizonyítása egyben az elbeszélő etikai állásfoglalása is. Mi több: az e típusba sorolt önéletrajzi narratívák sikeressége azt is bizonyíthatja, hogy a hazai történettudomány ezen életrajzi szakaszában nem volt feltétlenül szükség a rendszerhűség kifejezésére. Vajon azért, mert a szakemberhiány felülírta ezt a követelményt? Vagy mert akadtak alkalmi kiskapuk, amelyekre e nélkül is be lehetett jutni? Esetleg azért, mert a személyes ismeretség vagy a szakmai kiválóság okán veszélytelennek minősült a szerző? A válasz(ok) az önéletrajzokból nem derül(nek) ki.

4. Saul – a hasadt identitás narratívája

„A várakozásainkat keresztülhúzó értelemrezdülések módosulásokat idéznek elő a megragadott és félreszorított értelmek eloszlásában, és megrendítik azokat az értelemrögzítéseket, amelyek mindenkori önazonosságunkat meghatározzák. Így képződnek életünk folyamában az önidegenség szigetei.”²⁷

Ebbe a narratívidentitás-csoportba azok a szövegek kerültek, amelyeket igen nehéz a fabula szintjén rekonstruálni, mert „az önidegenség szigetei” alkotják a történetüket. A sorsesemény fogalmát Tengelyi László az elbeszélt identitással szemben határozza meg, a felfeslő elbeszélőszövedék találó metaforájával.²⁸ A sorsesemény szükségszerűen új identitásnarratíva szövéseire kötelez. A Saul/Pál sorsesemény-centrikus élettörténetével jellemzett négy történelmi önéletrajzi szövege azonban azért sajátos, mert nem az identitáselbeszélésnek a sorsesemény hatására bekövetkező újrafirásáról van szó – ami leginkább a Jónás típusú narratívákat jellemzi –, hanem maga a történetstílus feslik föl, nem a szerző, hanem az olvasó előtt, látni engedve a személyiség hasítékait –, azaz mintha az életrajzi eseményekre vonatkozó értelemrögzítéseket *in statu nascendi* őrizné a szöveg.

Merthogy közelebbről megvizsgálva az idesorolt önéletrajzokat, föltűnik, hogy nehéz volna újra elmesélni őket. Az okozatiság, az egyes események közötti kapcsolatok gyakran rejtve maradnak, a töredezettség magára a narratívára is igaz. Ugyanakkor a szakítás-hasadás eseményszinten is erősen jelen van: többször találkozunk a családtagokkal, közösségekkel való szakítással, miközben a szakítás nemcsak a narrátor kezdeményezésére következik be, hanem vele is megteszik mások – kizárják a pártból, eltávolítják a munkahelyéről, kiközösítik a munkahelyi, kollégiumi kollektívából. Az identitás szabdaltsága igazán akkor válik meg-

²⁷ Tengelyi 1998: 195.

²⁸ „[A]hol a magától meginduló értelemképződés hatására önazonosságunk szövedéke felfeslik, és ennek folyamánként olyan lehetőség nyílik meg előttünk, amely az elsajátítás minden igyekezetével a megszüntethetetlen másság és idegenség erejét szegezi szembe, s amely ennél fogva egyenesen az önmagunkból való kilépés igényét támasztja velünk szemben” (Tengelyi 1998: 43).

ragadhatóvá, amikor bekövetkezik a rekurzív fokalizáció: a narrátor az énré tekint, mint egy elfogadhatatlan másikra, valakire, akit nem ért.²⁹ Valószínűleg ez az oka, hogy a Saul-identitások története a legmaradandóbb, mert itt a legdrámaibb az olvasmányélmény; ugyanis az identitás ezekben nincs elsimítva, hanem problémaként jelentkezik. Ez a probléma tűnik már megoldottnak a Jónás-elbeszélésekben, hiszen azok megvilágosodásba torkollnak (az övéket már Pál szem-szögének is nevezhetjük), míg itt Saul még éppen vak.

Ami a szövegbeli eseményeket illeti, észrevehető bizonyos hektikusság, vádaskodás, mutogatás különböző irányokba (az én-elbeszélő irányába is), magyarázatok keresése. Az origó a jelen, az elutasított állapot, ami a következő szövegmunkákban észlelhető:

„Olyan erősek voltak az itt kapott hatások, hogy ezeket csak nagyon későn vetkeztem le, sőt egyes csökevényei ellen még ma is harcolnom kell.”

„[E]lsősorban a Párt segítségével nyomán úgy érzem, a reakciós-idealista nevelés maradványait lényegében sikerült levetkőznöm.”

„[A párttagsági felülvizsgálat] küszöbén megtorpantam, és nem tisztáztam a Párt előtt németországi ügyemet (amit előzőleg nem is tisztázhattam, mert végzetes hiba lett volna ezt egy Lakatos Imre tudomására hozni).”³⁰

„1949 nyarán harmadszor is beadtam a kérelmemet, melyet utólag visszavontam: származásom, családi viszonyaim – úgy éreztem – megkövetelik, hogy politikai állásfoglalásomat, a Párthoz, a munkásosztályhoz való hűségemet huzamos ideig tartó jó munkával bizonyítsam be.”

„Fejletlenségem következtében én is követtem el hibát: türelmetlen voltam, de az alapvető baj az volt, hogy azok, akik – bár a nőt nem tartották magukkal egyenrangú munkaerőnek – korábban »megtűrtek«, mert »úrino« voltam, 1948-ban – politikai állásfoglalásom miatt – meggyűlöltek. Elzárkózásuk, ellenszenvük engem is elfogódottá tett, és soha nem tudtam olyan jól, közvetlen hangon és éppen ezért eredményesen beszélni velük, mint MNDSZ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége]-munkám során.”

²⁹ „Kiderül, hogy az író nem pontosan azt a közösséget képviseli, mint amelyet a funkcionárius, a párttag, jóllehet addig úgy tűnt, hogy a két szerep egy személyben tökéletesen egybeforrt.” Azaz a szövegek alapján az elemző hasonló hasadtságot észlel Galgóczi Erzsébet élettörténetében (Szolláth 2005: 35–36).

³⁰ A Lakatos Imre-ügy (sőt ügyek) önmagában és mindmáig olyanmire kaotikusnak, számos ponton annyira homályosnak tűnik, hogy érthető, ha bárki, akinek része volt benne, nehezen tudott önmaga előtt is elszámolni azzal, mi is történt, mit is tett. Lakatos Imréről: Barotányi 2007; Bandy 2014.

A fentiekből is kitűnik, hogy ezekben az elbeszélésekben nemegyszer fordul elő a „kizáratás a közösségből” eseménye. Az elbeszélőket általában olyan közösségekből (minisztériumi fenntartású munkahelyek, a „Párt”) taszítják ki, amelyek „egy frontot képeznek” a pályázatukra (azaz az önéletrajzi elbeszélésre is) vonatkozó feltételeket meghatározó intézménnyel. Ezek a kizárások feloldatlanul, magyarázat nélkül maradnak az önéletrajzokban, ez (is) okozza a töredezettséget; mindezek mellett magánéleti drámák (idegösszeroppanás, kisgyermek halála, válás stb.) is súlyosbítják az identitás omlékonyságának az olvasóban kialakult benyomását.

A HATALOM OLVASATA

Miután számba vettük, milyen lehetséges identitáshalakzatokkal próbált megfelelni a történész a tudományos hatalom által támasztott elvárásoknak, lássuk, milyen szempontokat érvényesítve olvasta ugyanez a hatalom ezeket a válaszokat. Az olvasatok rekonstrukciójában kisebb részben segíthetnek azok a piros ceruzás aláhúzások, amelyek a fönt tárgyalt önéletrajzok némelyikén láthatók – ezek egy meglehetősen egyszerű, kettős fókuszú érdeklődésnek a lenyomatai, amely egyrészt az „eredetre” irányult (különösképpen a polgári, értelmiségi származás, az előző rendszer tisztviselői elemeinek megjelenése szolgált rá a ceruzás kiemelésre), másrészt az önéletrajzok „torkolatára”, azaz az elbeszélő által aktuálisan folytatott munkára vagy betöltött pozícióra. Utóbbinál sajátos módon nemigen játszott szerepet a társadalmi, illetve osztályszempont, inkább a történettudomány „frontja” által jóváhagyott feladatok – például tankönyvírás – érdemelték ki a figyelmet.

Valamivel több támpontot ad a hatalmi interpretációk felvázolásához az a fokozati előminősítő értékeléssor,³¹ amely feltehetőleg 1953-ban készült, hiszen a benne szereplő harmincegy történész³² közül jó néhánynak a nevét a Tudo-

³¹ AL V.102/74.

³² Arató Endre, Babics András, Barta István, Borsa Iván, Dercsényi Móric, Elekes Lajos, Esze Tamás, Györffy György, Györffy Sándor, Hanák Péter, Incze Miklós, Karácsony Béla, Kató István, Kovács Endre, Kumorovitz L. Bernát, Lukács Lajos, Markó Árpád, Paulinyi Oszkár, Sándor Pál, Sinkovics István, Spira György, Szántó Imre, Székely György, Thim József, I. Tóth Zoltán, Végh Joachim, V. Waldapfel Eszter, Varga Zoltán, Wellmann Imre, Wittmann Tibor, Zsigmond László. A kiemelteteket nevezték ki ebben az 1953-as fokozatelbíráló körben. Az ekkor kinevezettek összesített névsora (kiegészítve azokkal, akik nem szerepeltek az értékeléssorban): I. Tóth Zoltán, Kiss Lajos (doktor), Babics András, Dobrovits Aladár, Elekes Lajos, Esze Tamás, Füle Ferenc, Györffy György, Hanák Péter, Kovács Endre, Markó Árpád, Mérei Gyula, N. Mickun, Pach Zsigmond Pál, Párducz Mihály, Radnóti Aladár, Spira György, Székely György, Szilágyi János, Szilágyi János György, Thim József, Varga Zoltán, Zsigmond László (kandidátus) (*Akadémiai Értéstitő* 1953: 25). A kinevezettek között jó néhányat valószínűleg más szakbizottság (például klasszika-filológus vagy régész) bíralt el a II. osztályon belül, egyeseknek (például: Mérei, Pach) pedig feltehetően nem kellett igénybe venniük ezt a fajta eljárást, vagy más hatalmi gócpont döntött a kinevezésükről.

mányos Minősítő Bizottság 1953. októberi döntéseinek kedvezményezettjeként hozták nyilvánosságra. (Ők lettek az újsütetű doktorok és kandidátusok.) A többségükben tíz-húsz soros, belső használatra készült, aláírás nélküli gépiratos értékelések narratív felépítése azonos, a következő képet nyújtva az elbírálás szempontjairól:

- pozicionálás a szakmai hierarchiában (hol dolgozik, esetleg milyen aldiszciplína képviselője),
- az ideológiai-politikai vétezettség felmérése, adott esetben az e vétezettséghez vezető út (eszmei fejlődéstörténet),
- a történelmi karrier visszapillantó elbeszélése, leginkább a műveken és azok értékelésén keresztül (vagyis az „identitás mint produktumok sorozata”),
- szakmai készségek értékelése,
- szakmai közösségi tevékenység, ha van,
- javaslat (fokozat odaítélése, felszólítás disszertáció elkészítésére; a nemleges értékelést a javaslat hiánya jelzi).

A fokozat-odaítélések közzétett névsorából kikövetkeztethető, hogy ezt az értékelést legalább egy további döntéshozó fórum felülbírálhatta – a Tudományos Minősítő Bizottság például biztosan, hiszen az ítélethozatal lényegileg e testület feladatai közé tartozott –, ugyanis nem mindannyian részesültek doktori vagy kandidátusi címben azok közül, akiket az értékeléssor javasolt, és fordítva. Mivel az értékelések az MTA II. osztálya, és nem a Tudományos Minősítő Bizottság dokumentációjának a részét képezték, joggal feltételezhető, hogy áttekintésükkel a szűkebb szakmai kollektíva és nem a tágabb tudományos vagy pártkörök értékelési szempontjairól kapunk képet. Utóbbiakra mégis némi fényt vet, hogy tudjuk, végül kit engedtek be a történettudomány felső körébe. Az önéletrajzok szerzői közül öt történésznek ítéltek fokozatot (Babics András, Esze Tamás, Györffy György, Markó Árpád, Thim József), mind az ötüknek kandidátusi címet 1953-ban, a kinevezések második hullámában. A narratív identitásmodellek tipológiája szerint hárman az ideológiailag „független”, perzsa kategóriába tartoznak, egy-egy pedig a Jónás-, illetve a Sámuel-kategóriába, újfent alátámasztva, hogy a tudományos pozícióhoz jutás nem feltétlenül követelte meg a nyilvános ideológiai hűségesküt. A fokozatok odaítélését megelőző értékelések természetesen fontos árnyalatokkal gazdagítják a fenti összképet, és azt sugallják, hogy a kutatási téma (konkrétan a szabadságharcokkal, forradalmakkal való foglalatosság) számos hátrányos mozzanatot háttérbe szoríthatott (Eszénél, Markónál, Thimnél). Babics esetében a névtelen értékelő egy díjnyertes bányatörténeti munkát, ám „elméleti-politikai” képzettséghiányt emelt ki, Györffynél pedig a sokoldalú, a Horthy-korszakban sem kompromittálódott szakmai kiválóság söpört el minden egyéb szempontot, megtámogatva a megjegyzéssel, miszerint „az utóbbi években tudományos érdeklődése mindinkább tágul, a marxizmus megismerésének következtében”.

Vizsgálódásunk arra irányult, hogy kiderítsük, milyen identitások megrajzolása biztosíthatta a bebocsáttatást a történettudomány ösztöndíjas köreibe az ötvenes évek elején. Forrásaink, az 1951 és 1952 fordulóján keletkezett történeti önéletrajzok azt tükrözik, hogy a korabeli történettársadalom identitásalakzatok terén heterogénebb képet mutat, mint amelyet a korszak általános sajátosságainak ismeretében talán elvárnánk. Úgy fest, az ideológiai igazodás sem az elvárások, sem a teljesítmények kapcsán nem bizonyult kötelező feltételnek ahhoz, hogy egy történész munkalehetőséget kapjon, legalábbis a tárgyalt időszakban – ami persze korántsem azt jelenti, hogy bárki bármivel, bármilyen pozícióban foglalkozhatott volna.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (AL)

V. 102. Az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratai. 10, 70, 72–75, 86, 230. doboz.

Akadémiai Értesítő, 1953.

Magyar Közlöny 1950. december 7.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bandy, Alex 2014: *A Csokoládé-gyilkosság: egy filozófus másik élete*. Budapest.

Baráth Katalin 2013: *Történeti identitáskonstrukciók 1947–1968. Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Barotányi Zoltán 2007: Lakatos Imre élete: Saját kárán. *Magyar Narancs* (19.) 3. http://magyarnarancs.hu/konyv/lakatos_imre_elete_sajat_karan-66620 – utolsó letöltés: 2016. február 29.

Berend T. Iván 1997: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest.

Gyáni Gábor 2002: A történész mint történelmi forrás. In: Gyáni Gábor: *Történetdiskurzusok*. Budapest, 265–275.

Kövér György 2012a: A történetíró személyes forrásai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (47.) 2. 30–39.

Kövér György 2012b: A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. (Talentum sorozat 13.) Budapest, 22–42.

Lejeune, Philippe 2003: Az önéletríró paktum. In: Lejeune, Philippe: *Önéletrírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 17–46.

-
- Mekis D. János 2002: *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában.* (FISZ könyvek 17.) Budapest.
- Miłosz, Czesław 2011: *A rabul ejtett értelem.* Budapest.
- Szolláth Dávid 2005: Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái. In: Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete.* Budapest, 24–43.
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény.* Budapest.